

UOT: 930.25.

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.64>

Oruc Quliyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Mərkəzi Elmi Kitabxananın direktor müavini,

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı

Azərbaycan

oruj_guliev@mail.ru

MİRZƏ RƏHİM FƏNANIN ŞƏXSİ ARXIVİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR MƏLUMATLAR

Açar sözlər: *Mirzə Rəhim Fəna, Qarabağ, Şuşa, şəxsi arxiv fondu, tarixi dəyəri olan arxiv sənədləri*

Giriş. Qarabağla bağlı arxiv materialları bu bölgənin tarixinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq əhəmiyyəti daşıyır. Tarixi aspektdən təhlilə nisbətən az cəlb edilən arxivlər sırasında Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin yetirmələri olan ədiblərimizin şəxsi arxivləri bu nöqteyi-nəzərindən xüsusi maraq doğurur. Şəxsi arxivi olan belə görkəmli şairlərimizdən biri də Mirzə Rəhim Fənadır. Onun şəxsi arxivindəki sənəd-informasiya resursu XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Qarabağda baş verən ictimai-siyasi və mədəni hadisələrin tarixinə yenidən işıq sala, bu vaxta qədər tarixçilərin diqqətindən kənar qalan bəzi mühüm faktları aşkarlamağa və onları müasir tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq nöqteyi-nəzərindən açıqlamağa kömək edə bilər.

Əsas hissə. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan 32 şəxsi arxivdən biri də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın tanınmış şairi və ictimai xadimlərindən biri olan Mirzə Rəhim Fənaya (1841-1929) məxsusdur. Sözügedən arxiv materiallarından və ədib haqqında digər mənbələrdə verilən məlumatlardan öyrənirik ki, o, Qarabağ xanlığında yaşamış və atası kimi Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın yanında katib və xəzinədar qismində xidmət etmişdir.

Şuşada XX əsrin 20-70-ci illərində ibtidai sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərən Mirzə Xosrov Axundov “Xurşidbanu Natəvan haqqında eşitdiklərim” adlı memuarında bu xüsusda

yazır: ““Fəna” təxəllüslü Mirzə Rəhim Xurşidbanu Natəvanın köməkçilərindən biri olmaqla bərabər, Natəvanın təşkil etdiyi “Məclisi-üns”ün fəal üzvlərindən idi. O, vaxtının çoxunu Natəvanın evində keçirər, müəyyən işlərdə ona məsləhətlər verərdi. Odur ki, ona “Xanlıq Mirzə Rəhim” deyərdilər. Onun Mirzə Əkrəm adlı az savadlı bir qardaşı vardı. O zaman Şuşa qəza naçalnikisi Dubrovski bütünlü Şuşa qəzasını idarə edərdi. Mirzə Rəhim qardaşı Mirzə Əkrəm Dubrovskinin nəzarəti altında Şuşa “İnşaat müdiri” vəzifəsinə təyin etdirmişdi” [1].

Ədibin yaşadığı dövr Azərbaycan tarixində bir çox hadisələrin baş verməsi ilə yadda qalıb. Həmin hadisələrə laqeyd qalmayan Mirzə Rəhim Fəna da öz əsərlərində baş verənləri qələmə almışdır. Həmin əsərlər hal-hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivində 13 nömrəli fondada qorunur.

M.R.Fənanın şəxsi arxivini ilk tədqiqata cəlb edənlərdən biri də Könül Bağirovadır. O, “Mirzə Rəhim Fəna arxivindən bəzi nümunələr haqqında” adlı məqaləsində bu zəngin məxəz haqqında yazır: “...şairin şəxsi arxiv sənədləri, nəzm və nəsrə yazdığı əsərlərin bir qismi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. Altmış iki saxlama vahidindən ibarət olan sənədlərə şairin şeirləri, öz işi üçün topladığı materiallar, məqalə və təsviri sənədlər daxil edilmişdir. Şairin fars və Azərbaycan dillərindəki əsərləri müxtəlif məzmunludur” [3, s.19].

Əlavə olaraq bildirək ki, bu şəxsi arxivdə təkcə M.R.Fənanın deyil, onun müasirlərinin də əsərləri var. Bəzən arxivdəki hər hansı bir saxlama vahidi altında qorunan materialda fərqli mövzu və janrlarda olan bir neçə əsər, yaxud eyni əsərdə fərqli informasiya mühafizə olunur.

Məsələn, saxlama vahidi 5 olan “Əsrarnaməyi-mənsur və mənzum” şeirini [10] götürək. Şair bu əsəri farsca yazmışdır. Həmin məsnəvidən əlavə, bu saxlama vahidinə daxil əlyazmada Fənanın Azərbaycan və fars dillərində başqa qəzəlləri və Nizaminin əsərindən parçalar da yer alır. Şairin əlyazmada qeyd etdiyi səfər ayının 16-ı 1302-ci il hicri tarixi təxminən 29 fevral 1930-cu il tarixinə uyğun gəlir. Bu da əlyazmanın M.R.Fənanın ömrünün son illərində yazıldığını ehtimal etməyə imkan verir.

Əlyazmaya daxil olan əsərlərdən birində Qafqaz İslam Ordusunun komandiri Ənvər Paşanın Azərbaycanda bolşeviklərlə mübarizəsindən, Bakının azad olunmasından və s. hadisələrdən bəhs edilir. Görkəmli mənbəşünas Anar İsgəndərov “Qafqaz-İslam Ordusu və Azərbaycanın xilası” adlı məqaləsində yazır: “1918-ci il aprelin 5-də Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifələrinə aid təlimatnaməni təsdiq etdi. Bu təlimatnamə Qafqaz İslam Ordusunun qarşısında duran vəzifələri və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Təlimatnaməyə görə, “Qafqaz Ordusunun təşkilində məqsəd qafqazlıların təşkil edəcəyi ordunun əsasını vücuda gətirmək və bu əsası tədricən genişləndirmək və qafqazlı əsgərlərə təlim vermək və Qafqazda yüksək İslam mənfəətlərini və hüquqi-müqəddəsi-xilafəti və dövləti-Osmaniyə ilə rəvabiti-siyasiyyə və əsgəriyyəni təsis etmək idi” [7].

Məlumdur ki, Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Çar Rusiyası parçalanmış və müstəqil dövlətlər yaranmışdır. Həmin dövlətlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti idi. Bu dövrdə Rusiyada hakimiyyət bolşeviklərin əlində keçmişdi. Bakını isə onların buradakı yerli orqanı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti idarə edirdi. AXC yeni yaranan zaman təkcə Bakı onun ərazisinə daxil deyildi. Bakının azad olunmasına yardım etmək üçün Azərbaycan-türk qırğınının qarşısını almaq məqsədilə 1918-ci ildə Osmanlı dövlətinin Hərbi Naziri Ənvər Paşanın rəhbərliyi altında yaradılmış yalnız mü-

səlmanlardan ibarət Qafqaz İslam Ordusu Qafqaza doğru hərəkətə keçdi [Bax: 2, s.107].

Qafqaz cəhhəsindəki döyüşlərə Nuru paşa rəhbərlik edirdi. Bakının azad olunması rusların Cənubi Qafqazda mövqeyinin zəifləməsi demək idi. Nəhayət, 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakı işğaldan azad olundu. Bütün bu hadisələri Mirzə Rəhim Fəna belə qeyd edir:

*Avropa fitnəkarı narincək kimi partladı,
Sülh mehi zümzüməsi topun avazı ilə ürəyə
batdı,
Kongre sülhü dağıtdı, klubları pərakəndə saldı,
Haqq ancaq Kruppun topunun ağzından çıxdı,
Firəngin hər yeri bir parça atəşə döndü*
[10, s.1.]

Şeirdə “Top kralı” ləqəbi ilə tanınan məşhur alman silah istehsalçısı Alfred Kruppun istehsal etdiyi Krupp toplarından söhbət açılır. Bu toplar Birinci Dünya Müharibəsi zamanı həll edici rola malik olmuşlar.

M.R.Fənanın şəxsi arxivindəki nümunələr Qarabağın XIX-XX əsr mədəni mühitini öyrənmək üçün zəngin material verir. Bu sənəd-informasiya resursu arasında Qarabağdakı ədəbi məclislərlə bağlı mənbələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, Azərbaycan müxtəlif vaxtlarda ədəbi məclislər fəaliyyət göstərmişdir. Bu cür məclislər yaradıcılıqları, dünyagörüşləri, bacarıqları və s. bir-birinə yaxın olan şair və yazıçıları bir araya toplamaq məqsədi daşıyırdı. Belə məclislərin meydana çıxması üçün ən məhsuldar şərait XIX əsrə təsadüf edir. Həmin dövrdə Bakıda “Məcməüş-şüəra”, Şamaxıda “Beytüs-səfa”, Gəncədə “Divani-hikmət”, Qubada “Gülüstan”, Lənkəranda “Fövcül-füsəha” və Qarabağda “Məclisi-üns” ədəbi məclisləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Tədqiqatçı Qurban Bayramov “Qarabağ-Şuşa ədəbi-mədəni mühiti – uzaq keçmişdən bu günümüzdə qədər” adlı məqaləsində bu dövrdə Şuşada mövcud ədəbi-mədəni şəraitə belə qiymət verir: “Şuşada fəaliyyət göstərən “Məclisi-üns” poetik məclisinə Xursidbanu Natəvan, “Məclisi-fəramuşan”a (“Unudulmuşlar məclisi”) isə Mirzə Möhsün Nəvvab başçılıq edirdi. Ümumən, o dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət gös-

tərən ədəbi məclislər arasında sıx əlaqə mövcud idi və şairlər bir-biri ilə yazışırdılar. Bütövlükdə XIX yüzilliyin ədəbiyyatı Qarabağ ədəbi məktəbinin yeni mərhələyə – XX əsr ədəbiyyatına keçid üçün möhkəm zəmin hazırlamışdır” [4, s.130].

Qarabağda yaranan “Məclisi-üns”ün əsasını 1864-cü ildə Mirzə Rəhim Fəna qoymuşdur. Bunu onun Əlyazmalar İnstitutunda şəxsi arxivində 25 saxlama vahidi altında qorunan 3 və rəqdən ibarət tərcümeyi-halından öyrənirik. Bu fakt onun xidmətləri haqqında yazılmış sənəddə də təsdiqini tapır [19]. 1872-ci ildən isə məclisin Xurşidbanu Natəvanın himayəsinə keçməsi ilə daha da canlanması, məşhurlaşması və üzvlərinin sayının artması müşahidə edilir.

Ədəbi məclislərin əsas tədqiqatçısı Nəsrəddin Qarayev “Məclisi-üns”ün üzvləri haqqında yazır: *“Az bir müddətdə orada iştirak edənlərin sayı da çoxalır. Əksər vaxt M.R.Fənanın yanında olan İsgəndər bəy Rüstəmbəyov, Xudadat bəy, Natəvanın böyük oğlu gənc Mehdiqulu xan Vəfa və başqaları tez-tez məclisdə iştirak edirdilər. O zaman Şuşanın ariflərindən hesab edilən Əbdülkərəm bəy Haqverdiyev, Mehdi bəy Sarıcalı, Talib bəy Vəzirov, Mirzə Kərim bəy Nəsirbəyov, Abbas bəy Pəri oğlu, Mirzə Həsən bəy Hacıyev və qeyriləri həmin məclisə gələr, öz şeirlərini oxuyar, gənclərlə mübahisəyə girişirdilər*” [16, s.148-149].

Dövrün böyük ədəbiyyatını yaradan bu ədəbi məclis öz ətrafında yuxarıda adları qeyd olunanlardan savayı, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müəyyən xidmətləri olmuş Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmo bəy Məmai, Hacı Abbas Ağah, İsmayıl bəy Daruğə, Mirzə Sadiq Piran, Məhəmmədəli bəy Məxfi, Məşədi Nəsir Lövhi, Hüseyn ağa Cavanşir, Mirzə Haqverdi Səfa, Bəhram bəy Fədai, Mahmud bəy Mahmud, Mirzə Səfər Köhnəfuruş, Məhəmməd ağa Müştəri, Səməd bəy Səməd kimi şairləri, ziyalıları, sənət adamlarını toplamışdır.

Məclis üzvlərinin bəziləri təkcə Qarabağ və Azərbaycanın digər bölgələrinin deyil, ümumən Çar Rusiyasının ictimai-siyasi həyatına öz töhfələrini vermişlər. Məsələn, Mirzə Kərim bəy Nəsirbəyov (1828-1890) yüksək rütbəli məmur olmuş, Tiflisdə Qafqaz valisinin yanında tərcüməçi, Məşhəd şəhərində konsul vəzifələrində

çalışmışdır. Yaxud Talib bəy Vəzirovun böyük oğlu Kərim bəy Vəzirov (1843-1892) Şamaxı və Salyan şəhərində dövlət idarələrində işləmişdi.

Beləliklə, M.R.Fənanın ünsiyyətdə olduğu məclis üzvləri ona çağdaşı olduqları Azərbaycan tarixi ilə bağlı mühüm məlumatlar verirdi. Bu insanlar arasında ünsiyyət yeni tarixi əsərlərin yazılmasına zəmin hazırlayırdı.

Mirzə Rəhim Fəna öz yaradıcılığında Qarabağ tarixini araşdırmağa da yer vermişdir. Onun məşhur “Tarixi-cədid-Qarabağ” [14] əsərinin bəzi fraqmentləri bizə gəlib çatsa da, Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Arif Ramazanov tərəfindən həmin fraqmentlər əski əlifbadan müasir latın əlifbasına transliterasiya olunmuşdur. Əsər Qarabağ əyalətinin hüdudları, Pənah xanın hakimiyyətə gəlməsi, onun Şahbulağaoradan da Şuşaya köçməsi, separatçılıq siyasəti yürüdən mülkiyətlər haqqında və sair hadisələrlə başlayıb rus-Qacar müharibəsinin başlanmasına qədərki dövrü əhatə edir və Abbas Mirzənin hücumu ilə qurtarır.

Əsas Cavanşirlər sülaləsindən olan Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Qarabağ xanlığı 1748-1822-ci illərdə mövcud olmuşdur. Xanlığın sərhədləri haqqında Mirzə Rəhim Fəna belə məlumat verir: *“Cənub tərəfdən mis mədənləri olan Qapan dağlarının imtidadilə bir yerdə sarıyal ru be məşriq gedir Araz çayınadək. Oradan məcrayi-nəhri-Araz ilə bir yerdə şərqdən gedir ta haman suyun qərbədən şərqə dəryayi-Xəzərə tərəf cari Kür nəhrinin məcrasınadək ki, oradan hər iki nəhrin suyu bir yərə qarışib axar dəryaya. Bu nöqtə Qalaqayın adlı qəsəbədir ki, sabiqi Mustafaxanlı pristavlığına daxildir. Oradan Kür nəhrinin məcrasilə sərhəd şərqdən qərbə qayıdıb Kür nəhrilə üz yuxarı gedir. Sabiqi poçta stansiyonu Türyan çay adlı yerədək ki, Duzdağ burnunda vaqedir. Sərhəd Goran mülkündən yuxarı Duzdağ burnu şimal tərəfdən ru becənub gedir Mirov dağının ətəyində vaqe Molla Vələdli mülkündəkdir. Oradan Qara Çinar mülklərinin əmlakını əhatə edib üz yuxarı cənubən haman dağın qarlı və buzlu sarıyalı-nadək ki, hər yerdən ucaraq nöqtədir və ucalıqda Böyük Qafqaz dağlarına özünü həmduş göstərən-dir. Bu nöqtədən şərqdən qərbə tərəf hər yerdə sarıyal sərhəd gedir. Ayrıım kəndinin başının üstünədək ki, o kənd vaqedir Tərtər çayının əv-*

vəlinci şəxəindən olan çeşmələrdən. Bu nöqtədə Mirovdan gələn uca dağlar silsiləsi iki şəxə olub, biri Gəncə uyezdinə tərəf və biri Rumbasır və Kəlbəcər adlı uca dağlar ilə ki, İrəvan quberniyası ilə Gəncə quberniyasının sərhədidir, məzkur dağlar şimaldan üzü cənuba tərəf Qarabağ sərhədidir” [8, s.10].

Bunlardan başqa, əsərdə 1795-1797-ci illərdə Ağa Məhəmməd xan Qacarın (1795-ci il hücumundan sonra şah elan olunmuşdur) Qarabağa hücumu haqqında da məlumatlara rast gəlmək mümkündür. “1212 (1797)-ci il tarixi-hicridə zilqədə ayında Ağa Məhəmməd şah Tehrandan Ərdəbilə hərəkət edir. Buradan 100000 nəfər təcrübə olunmuş adamlardan götürüb, gəlir Araz kənarında ləşkərgah edir. Məlum olur ki, İran qoşunu gəlincə İbrahim Xəlil xanın əmri ilə Xudafərin körpüsünü şikəst ediblər. Ağa Məhəmməd şah körpü təmirinə hövsələ etməyib atlıları sudan keçirər. Qoşun əhlindən tələfat olur. Amma şah Pənahabad müqabilinə yetənədək İbrahim xan özünü və övladını mühafizə etmək qəsdilə Pənahabaddan çıxıb, üz qoyur Şəki və Ləzgistana getməyə. Təin ki, Balakən deyilən ləzgi əqvamlarının içində mənzil edir” [8, s.23].

Mirzə Rəhim “Tarixi-cədid-Qarabağ” əsərində təkcə Qarabağ tarixi haqqında deyil, həmçinin Gəncə xanlığı və onun Rusiya tərəfindən işğalı haqqında da məlumat vermişdir: “General Sisianov 1218 (1803)-ci ildə tarixdə çox böyük rus qoşunu, top və topxana ilə Tiflisdən Gəncəyə hərəkət edir. Varid olan kimi mühərribəyə hazır olmaq tədarükünə məşğul olar. Cavad xan ki, qabaqcadan Sisianovun fikrini bilib şah hüzuruna xəbər vermişdi. Gəncədə və xaricdən mümkün olan qədər davaya bacarıqlı qoşun hazır edilmişdi ta düşməyə müqabilə etsin. Rus qoşunu Gəncə qoşunu ilə müqabil gələr. Sisianov və Cavad xan qoşununun qabağında hər kəs öz ləşkərinə əmr verib üzbəüz şiddətlə vuruşmağa məşğul ikən Nəsim bəy Şəmsəddinli öz camaatı ilə və Gəncə erməni qoşunu Cavad xan tərəfindən qaçıb Rusiya qoşununa mühləq olurlar. Cavad xan əhvalı belə görəndə naçar qalib qalan qoşun ilə Gəncə qalasına girib qaladarlığa məşğul olurlar. Rusiya qoşunu hər tərəfdən tökülüb hasara qələbə edib Cavad xanı və oğlunu öldürüb və sair müsəlman qoşu-

nunu dəxi qırırlar. Qalada ağır-yüngül nə varsa qarət edərlər” [8, s.27].

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsindən sonra Azərbaycanda yaşanan hadisələr də M.R.Fənanın arxivindəki materiallarda öz əksini tapır. Belə mühüm sənədlərdən biri də “1905-ci il hadisəsi” əsəridir.

Tarixdən də məlumumuzdur ki, 1905-1906-cı illərdə “erməni-müsəlman qırğını” adlandırılan hadisə baş vermişdir. Həmin dövrdə Rusiyada baş verən hadisələri fürsət bilən ermənilər Bakı, İrəvan, Gəncə, Qarabağ, Zəngəzur, Qazax, Tiflis kimi ərazilərdə dinc Azərbaycan türklərinə qarşı qırğınlar törətmişdilər. Bu barədə Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Aytən İmanova “1905-1906-cı il hadisələri şəxsi arxivlərdə (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları əsasında)” başlıqlı məqaləsində belə yazır: “Mirzə Rəhim Fənanın “1905-ci il hadisələri” əsəri Şəxsi arxivlər xəzinəsinin 1905-1906-cı il hadisələri haqqında müfəssəl məlumat verən bir materialdır. Təəssüf ki, kitabın yalnız bir hissəsi bu günümüzdə çatmışdır. M.R.Fəna 1905-ci ildə Cənubi Qafqaz və Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi hadisələrin şahidi olmuş, kitabında 1905-ci ildə Şuşada, Zəngəzurdə, Cəbrayıldə, Cavanşirdə, Bakıda, Tiflisdə, Gəncədə baş vermiş qanlı hadisələri təsvir etmiş, car hakim dairələrinin bu hadisələr zamanı qərəzli mövqeyi məsələlərinə toxunmuşdur “... hökumət əhli daim xristianlığın təəssübkeşi olaraq onların tərəfini saxlayırdı” [4, s.114]. Eyni zamanda M.R.Fəna millətin “təəssübkeşləri” arasında birliyin olmamasından narahət idi: “Heyf ki, milli məqsəd oyuncaq kimi şəxsi-qərəzlərə bürünüb biçərə millətə bədbəxt nəticələr gətirir” [5, s.138]” [6, s.113].

Mirzə Rəhim Fənanın qeyd olunan “1905-ci il hadisəsi” [9] adlı əsəri Əlyazmalar İnstitutunun 13 saylı şəxsi arxiv fondunda mühafizə olunur. Əsərin saxlama vahidi 48-dir. 57 vərəqdən ibarət bu əlyazma 8 bükümdən ibarət bir dəftərdə yazılıb. Əsərdə baş verən hadisələri, erməni vəhşiliklərini şair real həyatda öz gözləri ilə görmüş və qələmə almışdır. Bu baxımdan əsəri oxuduqca həmin hadisələri yaşayırsanmış kimi təəssürata qapılırsan: “Qazax mahalında baş verən hadisələr təəssüf doğurur. Elə ki, Gəncə savaşı ortaya çıxdı, onun fitnə-fəsadi

Qazağa da sirayət etdi. Müsəlmanlar hər yerdə erməni hücumunun qarşısını almaq iqtidarında olsalar da, bir çox yerlərdə zərər çəkirlər. Bir çox insanların ev-eşiklərini ermənilər yandırır özlərini qətlə yetirirlər. Tayfalar arasında belə bir xoşagəlməz nəticəyə səbəb üsyançıları cəzalandırmaq üçün Qazağa göndərilən cəza qoşunu və yerli hakim olmuşdur. Müsəlmanlar sakit olduqları halda, ermənilər hər tərəfdən hücum edərkən müdafiə məcburiyyətində qalsalar da, hakim və cəza qoşununun müsəlman tərəfində oturması səbəbindən ilk öncə müsəlmanları işğalçı kimi qələmə verib onlara qarşı hər cür cəza tadbiri görürlər. Erməni faşistlərinə qarşı isə heç bir tədbir görülmür. Halbuki, o yerlərdə ki, müharibə baş verir, bütün məntəqə, Ermənistan karvansarasından başlamış Dilicana kimi olan ərazilər, habelə hökumət qərargahına yaxın yerdə sakit olan müsəlmanlara böyük qüvvə ilə hücum edilərkən yerli müsəlmanların müdafiə imkanları olmasına rəğmən, buna əl atmaları xəta hesab olunur. Xülasə, buna görə müsəlmanlar çaş-baş qalır və bir çox mövqelərdən düşmən bunlara güc gəlir. Bununla belə, ermənilər zatlarda olan qorxaqlıq səbəbindən hər zaman müsəlmanlardan qorxub çəkinirlər. Ümummüsəlmanlar, yəni sünni və şiyə məzhəbli əhali ermənilərə qarşı müdafiədə birgə və müttəfiq olduqlarından mənfur hiyləgərlər ortaya belə bir söz atırlar ki, sünnilərlə düşmənçilik istəmirik. Biz şiyə məzhəblilərlə müharibə etmək məcburiyyətindəyik. Sünnilərin bu işə müdaxilə etməməsi gərək. Bu söz sünnilər tərəfindən belə cavablandırılır: biz hər ikimiz Qurana və şəriətə inandığımız görə bütün dünyəvi və axirət üçün olan təkliflərimiz birdir. Belə cahil və uşaq sözlərinə yer yoxdur.

Bu hiylə baş tutmadığı təqdirdə Qazax mahalındakı müsəlmanların üzərinə hücumlar olunur. Müsəlmanla ciddiyyətlə özlərini müdafiə edib çox zaman düşmənə həmlələr etməkdən belə çəkinmirlər. Hökumət tərəfindən işgəncələr və can-mal xəsəratı görməsələr də, məğlubiyyətlə barışmırlar” [12, s.128-129].

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Şəxsi arxivlərin tədqiqi” şöbəsinin müdiri Nailə Səmədova bu əsər haqqında yazır: “Erməni-azərbaycanlı münəqişəsi tanınmış şair Mirzə Rəhim Fənanın (1844-1931) “1905-ci il hadisəsi” əsərində də əks olunmuş-

dur. Əsərdə erməni millətçilərinin törətdikləri vəhşiliklər, qırğınlar təsvir olunmuşdur. Şahidi olduğu əhvalatlara və tarixi faktlara əsaslanan Fəna hadisələrin başladığı və davam etdiyi günləri də verməyi lazım bilmişdir. Qanlı faciələrin törədildiyi məkan və bölgələr əsərdə dəqiqliklə göstərilmişdir. Şuşa, Bakı, Naxçıvan, Zəngəzur, Cəbrayıl və digər yerlərdə olan qırğınları Fəna hərtərəfli və əhatəli təsvir etmiş, həyat həqiqətini bütün aydınlığı ilə qələmə almışdır: “Qanlı-qadalı illərdəki müsibətlərin yaddaşlardan silinməsindən ehtiyatlanaraq gələcək nəsillərin ibrətəməz nəticələr çıxaracağını təmənna etdiyi hadisələri qələmə alan müəllif erməni vəhşiliyinin tüğyan etmə səbəbləri, bunun arxasında kimlərin dayanması, iki xalqın qanlı qovğaya girişməsində hansı qüvvələrin maraqlı olmasına dair suallara cavab axtarır” [18, s. 22].

Bunlardan başqa Mirzə Rəhim Fənanın şəxsi fondunda mühafizə olunan və saxlama vahidi 39 olan Əlabbas Müznibin yazdığı 8 vərəqdən ibarət şairin tərcümeyi-halı [15] saxlanılır. Həmçinin, saxlama vahidi 52 olan Qacar şahı Abbas Mirzənin nəvəsi Şahrux Mirzənin atası Bəhmən Mirzənin (1806-1882) vəfatı münasibətilə yazdığı mərsiyə [13] də qorunmaqdadır.

“Hicrətin 1301-ci illərində Şuşa şəhərinə xəbər çatdı ki, yox oldu şənbə gecəsi rəbbi dövrən ayında saat 2:05-ə keçmişdi ki, şəhzadə Bəhmən canını itirdi” [13].

Mələumdur ki, Bəhram Mirzə Nasirəddin şahın hakimiyyəti dönəmində ədliyyə naziri olmuş, Qacar dövlətinin bəzi əyalətlərində valilik etmişdir. Tanınmış mənbəşünas Tahirə Həsənzadə “Qarabağ mövzusu qacarlar tarixində” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Bəhram Mirzə “Şuşanı geri alıb, orada musiqi ocağı qurmaq istəyirəm”, – deyən Abbas Mirzənin oğlu idi. [5, s. 30].

İbrahim xanın dostu Mirzə Vəli Baharlının nəvəsi sadəcə “Baharlı” imzası ilə tanınan bir müəllif 1888-ci ildə qələmə aldığı “Əhvalati-Qarabağ” əsərində Bəhram Mirzə Qacar haqqında yazırdı: “Mərhum Bəhmən Mirzə çox həlim, nökrə və kənizə mehriban adam idi. Bir xasiyyəti var idi ki, hər şeydən ki, əhli və əyali göyərdi, Həmən şeydən nökrə və kəniz üçün verərdi və o nemətdən ki, özü yeyərdi, gərək tamaməmələlər ondan yeyəydi. Razi olmazdı ki,

bir kimsənə o nöqərlərə və qaravaşlara bir kəlmə söz desin. Çox artıq əzizlik ilə əmələ saxlardı. Artıq insaflı və rəhmdil adam idi. Belə ki, hər yerdə ki, bir nəfər qoca övrət və ya kişi biləydi ki, var, onun üçün məvacib qərar edəcəydi. Və hərdəm bir dəfə o qoca kişiləri və qarılarnı götürüb öz qulluğunda oturdub söhbət edirdi və onlardan qədim sözlərdən xəbər alardı. Çünki qədim sözü artıq dost tutardı” [8, s. 57].

Bu qeydləri oxuduqda aydın olur ki, niyə M.R.Fəna onun vəfatı münasibətilə mərsiyə yazıb, ölümünə kədərlənib.

Əminə Pakrəvan şahzadə Bəhram Mirzənin Azərbaycan tarixindəki xidmətləri haqqında yazır: *“Abbas Mirzənin iki oğlu Cahangir Mirzə və Bəhram Mirzə də öz alayları ilə bu savaşa qatılacaqdılar. Ruslar özlərini toparlayıb və böyük bir hücumla başladılar. Rusların bu hücumundan hər kəs zərər gördü. Ruslar Araz çayını keçmək istəyirdi, lakin qarşısında Azərbaycan ordusunu görüb güclü dirənişlə rastlanırdı. Bu arada rusların dəqiq top atəşləri Azərbaycan ordusuna və digər ağır ziyan verməkdə idi” [17, s. 71].*

M.R.Fənanın şəxsi arxivində Azərbaycanın qədim tarixinə dair materiallar da var. Bu arxiv nümunələri onun tarixə dair araşdırmalarından ibarətdir. Saxlama vahidi 46 olan və üz qabığında “İran” yazılan əlyazma buna misal ola bilər. 5 vərəqdən ibarət olan bu dəftər dərs vəsaiti kimi hazırlanıb. Tarixin atası Herodota istinadları edildiyi bu əsərin ilk fəslə “Hali-İrani-qədim”, yəni “Qədim İranın vəziyyəti” adlandırılsa da, burada qədim Midiyanın paytaxtı Ekbatan, zərdüştilik və “Avesta” abidəsi haqqında məlumat verilir. Maraqlıdır ki, müəllif dövlətin adını “Midid”, paytaxtının adını isə “Ağbatan” kimi göstərir [11].

Nəticə. Göründüyü kimi, Mirzə Rəhim Fənanın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan şəxsi arxiv fondu Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdən biridir. Bu fonda daxil olan materiallar həm qədim, həm də yeni dövr tariximizə ayna tutan arxiv sənədləridir. Onun “Hali-İrani-qədim” əsərində Azərbaycanın əski, “Tarixi-cədid-Qarabağ”, “1905-ci il hadisəsi” kimi əsərlərində isə yeni tarixinə dair mühüm məlumatlar verilir. Müəllifin şəxsi arxivindəki şeirlərində də Azərbaycan tarixində müəyyən rol oynadı

mış şəxsiyyətlərin – görkəmli ictimai-siyasi xadimlərin, mahir sərkərdələrin adı çəkilir, məsələn: II Rusiya-Qacar müharibəsində Qafqazın müdafiəsində fərqlənən komandanlardan olan Qacar şahzadəsi Bəhmən Mirzə, Qafqaz İslam Ordusunun yaradıcısı Osmanlı hərbi tarixinin əfsanələrindən biri, İttihad və Tərəqqi Partiyasının liderlərindən olmuş Ənvər paşa barədə bilgiler əldə etmək olur.

Ədəbiyyat

1. Axundov, M.X. Xurşidbanu Natəvan haqqında eşitdiklərim, çapa hazırlayan Mehparə Axundova // 525-ci qəzet. – 2020, 14 noyabr. – s.18
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2 cildə] / baş red. Y.Mahmudov; red. heyəti İ.Ağayev, T.Babayev (məsul katib), A.Bağirov [və b.]; burax. məs. S.İsmayılova – Bakı: Şərq-Qərb, – 2014. – c.2. – 471 s.
3. Bağirova, K. Mirzə Rəhim Fəna arxivindən bəzi nümunələr haqqında // – Bakı: Elmi əsərlər, – 2022. № 1 (14), – s.19-23 s.19
4. Bayramov, Q. Qarabağ-Şuşa ədəbi-mədəni mühiti – uzaq keçmişdən bu günümüzdə qədr // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 2021. № 2 (268), – s.121-135.
5. Həsənzadə, T. Qarabağ mövzusu qacarlar tarixində // – Bakı: Elmi əsərlər, – 2022, № 2 (15), – s.30-33.
6. İmanova, A. 1905-1906-cı il hadisələri şəxsi arxivlərdə (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları əsasında) // – Bakı: Geostrategiya jurnalı, – 2024. № 06 (84), – 112-116 s.
7. İsgəndərov, A. Qafqaz-İslam Ordusu və Azərbaycanın xilasını // Xalq qəzeti. – 2018, 13 sentyabr. № 204. – s.8.
8. Qarabağnamələr / tərt. ed. N.Axundov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – k.3. – 248 s.
9. Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi, Fond № 13, s.v. 48, – 57 vərəq.
10. Mirzə Rəhim Fəna. Əsrarnəməyi-mənsur və mənzum // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi, Fond № 13, s.v. 5, – 68 vərəq.

11. Mirzə Rəhim Fəna. Qədim İrənin vəziyyəti haqqında // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 13. – s.v. 46 – 5 vərəq.
12. Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi / tərt. ed. A.Hacıyeva – Bakı: Nurlan, – 2009. – 252 s.
13. Mirzə Rəhim Fəna. Şeirləri // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv, Fond № 13, s.v. 52, – 1 vərəq.
14. Mirzə Rəhim Fəna. Tarixi-cədidi-Qarabağ // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv, Fond № 13, s.v. 34, – 32 vərəq.
15. Mirzə Rəhim Fəna. Tərcümeyi-hal // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv, Fond № 13, s.v. 39, – 8 vərəq.
16. Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri / nəşrə hazır. və elmi red. V.Musalı – Bakı: Nurlan, – 2010. – 324 s.,
17. Pəkrəvan, Ə. Abbas Mirzə və Azərbaycan / Ə.Pəkrəvan – Bakı: Qanun, – 2010. – 336 s.
18. Səmədova, N. Qanlı hadisələrin xatirələrdə əksi // Azərbaycan mədəniyyət tarixinin problemləri əlyazmalarda mövzusunda XVI ənənəvi respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 24 aprel, – 2018. – s.21-24.
19. Tərcümeyi-hal, “Məclisi-üns”ün yaranması haqqında // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv, Fond № 13, s.v. 25, – 3 vərəq.

Summary

Oruj Guliev

Information about the history of Azerbaijan in the personal archive of Mirza Rahim Fana

The article analyzes the personal archive of Mirza Rahim Fana, one of the most prominent representatives of the Karabakh intelligentsia in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, which is kept at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the ANAS, from the aspect of historiography. Based on these archival materials, information about prominent historical figures who played an important role in the public life of Karabakh, including the city of Shusha, significant historical events, and important historical facts is re-analyzed. During the comparative analysis, references are made to the works of Karabakh authors who were contemporaries of Mirza Rahim, as well as to modern historical research related to the period. The document-information resource on the history of the Karabakh Khanate, which is included in the multifaceted heritage of the writer in his personal archive, the results of the Russian-Qajar war of 1826-1828, the socio-political and literary-cultural environment in Karabakh after the annexation of northern Azerbaijan to Russia, the Armenian-Muslim conflict of 1905-1906, and the victories of the Caucasian Islamic Army in 1918 are reviewed from the point of view of archival science.

Keywords: *Mirza Rahim Fana, Karabakh, Shusha, personal archive fund, archival documents of historical value*

Резюме

Орудж Гулиев

**Информация об истории Азербайджана в личном архиве
Мирзы Рахим Фаны**

В статье с историографической точки зрения анализируется личный архив Мирзы Рагим Фаны, одного из виднейших представителей карабахской интеллигенции второй половины XIX века и начала XX века, хранящийся в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. На основе этих архивных материалов заново анализируются сведения о видных исторических личностях, значимых исторических событиях и важных исторических фактах, сыгравших важную роль в общественной жизни Карабаха, в том числе города Шуши. В ходе сравнительного анализа делаются ссылки на труды на эту же тему авторов из Карабаха, современников Мирзы Рагима, а также на современные исторические исследования по данному периоду. Документально-информационный ресурс по истории Карабахского ханства, итогам русско-каджарской войны 1826-1828 гг., общественно-политической и литературно-культурной обстановке в Карабахе после присоединения Северного Азербайджана к России, армяно-мусульманскому конфликту 1905-1906 гг., победам Кавказской исламской армии в 1918 г., входящий в многогранное наследие личного архива писателя, переосмысливается с позиций архивоведения.

Ключевые слова: *Мирза Рагим Фана, Карабах, Шуша, личный архивный фонд, архивные документы, представляющие историческую ценность*